

УДК 342.11.3

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УР Р 1922 РОКУ

CIVIL AND LEGAL STATUS OF ENTITY UNDER THE CIVIL CODE OF 1922 WSSR

Блажівська О.Є.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
суддя Господарського суду м. Києва

У статті на основі аналізу історичного досвіду регулювання цивільно-правового статусу юридичних осіб визначено специфіку правосуб'єктності юридичних осіб за ЦК УРСР 1922 року залежно від їх організаційно-правової форми та форми власності. Зроблено висновки про специфіку регулювання окремих видів юридичних осіб, а також екстраполювання ознак юридичних осіб за ЦК УРСР 1922 року до ЦК України 2003 року.

Ключові слова: цивільно-правовий статус, юридична особа, правосуб'єктність, організаційно-правова форма.

В статье на основе анализа исторического опыта регулирования гражданско-правового статуса юридических лиц определена специфика правосубъектности юридических лиц по ГК УССР 1922 в зависимости от их организационно-правовой формы и формы собственности. Сделаны выводы о специфике регулирования отдельных видов юридических лиц, а также экстраполирование признаков юридических лиц по ГК УССР 1922 года к ГК Украины 2003 года.

Ключевые слова: гражданско-правовой статус, юридическое лицо, правосубъектность, организационно-правовая форма.

On the basis of analysis of the historical practice in civil law status of legal persons identified the specific personality of entity for the Central Committee of USSR in 1922, depending on their organizational form and ownership. The conclusions about the specific regulation of certain types of entity and entities extrapolating signs for the Central Committee of USSR in 1922 to the Central Committee of Ukraine, 2003.

Key words: civil and legal status of a entity, the legal, organizational and legal form.

У сучасних умовах, коли розроблена і обговорюється концепція реформування цивільного законодавства, становить інтерес звернення до досвіду минулого, в тому числі до Цивільного кодексу УРСР 1922 року (далі – ЦК 1922 року) [1], що був повною рецепцією Цивільного кодексу РСФФР 1922 року.

З метою ретроспективного аналізу, а також узгодження та удосконалення сучасних норм у сфері цивільно-правового статусу юридичних осіб, на нашу думку, важливим є визначення особливостей статусу юридичних осіб за ЦК 1922 року.

Одним із важливих питань, врегульованих ЦК 1922 року, є суб'єктний склад цивільних правовідносин, який поділяв суб'єкти цивільних правовідносин на фізичні і юридичні особи. З такою класифікацією в радянській науці погодилося велика кількість авторів, серед яких А.В. Венедиктов [2], С.Ф. Кечекьян [3], Г.І. Петров [4] та ін. Однак при цьому автори використовували різну термінологію.

У сфері цивільного права міцно склалася класифікація, яка розрізняє два види суб'єктів: фізичні особи (громадяни) та юридичні особи. Цю класифікацію суб'єктів цивільного права окремі радянські вчені пропонували прийняти як загальну для всіх галузей радянського права. На думку А.В. Міцкевича, з таким підходом важко погодитися, тому що категорія юридичної особи охоплює лише певну сферу діяльності соціалістичних організацій – їх оперативно-господарську діяльність. Вона не може характеризувати правосуб'єктність громадських організацій та державних органів у сфері здійснення державної влади, функцій управління. Невипадково і в галузі цивільного права поряд з фізичними та юридичними особами виділяється радянська держава як особливий суб'єкт права, що володіє владними повноваженнями. Що ж стосується сфери радянського державного, адміністративного, кримінально-процесуального права, то тут

цілком очевидно, що «коло організацій, що мають правосуб'єктність, не збігався з колом організацій, що є юридичними особами» [5, с. 7].

Розходження цих двох видів правосуб'єктності обґрунтував А.В. Венедиктов таким чином: і державні, і громадські організації могли виступати в двох основних виразах: як суб'єкти компетенції щодо здійснення владних функцій органів державної влади, управління та правосуддя, органів колгоспно-кооперативних і громадських організацій, органів громадськості; а також як суб'єкти правоздатності юридичних осіб, яка дає можливість для їх участі у відносинах товарного виробництва та обміну (державні господарські підприємства, колгоспно-кооперативні та інші громадські організації та бюджетні установи) [6, с. 158-164].

Велика кількість організацій одночасно могли виступати як органи, наділені владними повноваженнями, і як юридичні особи. Так, в Радянській Україні юридичними особами визнавалися місцеві Ради депутатів трудящих та їх виконкоми, комітети профспілок та деякі інші органи держав та громадськості. Держбанк – це своєрідна юридична особа, що об'єднувала в собі як риси органу держави, так і риси госпрозрахункової організації.

ЦК 1922 року детально характеризує юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин порівняно з попереднім законодавством у цій галузі. Поряд з державними підприємствами, установами та організаціями ЦК говорить ще й про приватних юридичних осіб. Таким чином, в радянському праві виникла така класифікація юридичних осіб.

Залежно від складу членів юридичні особи, що її утворюють: а) державні, до яких належали місцеві Ради та їх виконкоми, державні підприємства, торгові організації, а пізніше – трести і синдикати, б) приватні, до яких належали товариства, акціонерні товариства; в) змішані, які утворювалися за участю як приватного, так і державного капіталу; г) громадські, до яких ставилися як кооперативно-колгоспні підприємства, так і органи громадських, партійних, профспілкових організацій.

Залежно від побудови і цілей юридичної особи: а) товариства, акціонерні товариства; б) державні підприємства; в) трести; г) комбінати; д) синдикати; е) землеробські суспільства; ж) організації та установи.

А.Г. Гойхбарг, ретельно вивчаючи проект підготовленого Цивільного кодексу, приділяв особливу увагу приватним юридичним особам. На його думку, саме вони були найбільше обмежені у правоздатності. Автор не залишив без уваги і державні юридичні особи, а саме націоналізовані великі промислові підприємства, переведені на господарський розрахунок. Дані підприємства визнавалися їм самостійними і повністю відповідають за своїми зобов'язаннями. Обов'язок за зобов'язаннями, що належить госпрозрахунковим підприємствам, пояснювався А.Г. Гойхбаргом так, що якби кожна галузь промисловості знала, що якщо вона вилетить в трубу, то за це відповідає вся держава, тоді ніякого стимулу не було б для всієї цієї галузі промисловості діяти належним чином [7, с. 29].

У статті 14 визначалися ознаки юридичної особи. На IV сесії ВЦВК 9-го скликання окремі положення даної норми були уточнені з метою усунення будь-яких непорозумінь, що нібито профспілки не можуть існувати на підставі цієї статті.

Юридична особа була зобов'язана мати статут, який регулює її діяльність. Пізніше ВЦВК додав і такий обов'язок юридичної особи, як обов'язок мати ще й положення. Ці статутні документи повинні були бути або затверджені, або зареєстровані. Юридичними особами були і товариства, в тому числі й акціонерні товариства, створення яких оформлялося договором.

ЦК 1922 року визначив місце державних підприємств у системі права, згідно з яким державні підприємства, переведені на господарський розрахунок, виступали в обороті як самостійні і не пов'язані з казною юридичні особи. Питання про юридичну особу державних підприємств виникло з моменту, коли вони зі складу трестових підприємств («трестованих») були переведені на «повний госпрозрахунок» шляхом наділення власними оборотними засобами.

Переважаючою аж до самої війни в юридичній літературі була думка, яка наполегливо не визнавала за трестовими підприємствами статусу юридичної особи [6, с. 777-781; 8, с. 15-18].

Як зазначив І.Б. Новицький, висновок про визнання виробничих підприємств, в тому числі трестів, самостійними юридичними особами витікав з аналізу ряду партійних директив [9, с. 167-168], зокрема з Постанови ЦК ВКП (б) від 5 грудня 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю», однак такого висновку в жодному законодавчому акті прямо не було зроблено, хоча фактично за підприємствами визнавалася правосуб'єктність.

Зокрема, відповідно до ст. 1 Декрету про державні промислові трести від 10 квітня 1923 року [10], державними трестами визнавалися державні промислові підприємства, яким держава надавала самостійність у виробництві своїх операцій, відповідно до затвердженого для кожного з них статуту, що діяли на засадах комерційного розрахунку з метою отримання прибутку. Державним підприємством – трестом визнавалася не окрема виробнича одиниця (завод, фабрика тощо), а об'єднання ряду виробничих одиниць (ст. 3 Декрету). Трест володів, користувався і розпоряджався наданим йому державним майном, а також здійснював свої операції відповідно до цивільного законодавства (ст. 6 Декрету). Реалізація продукції здійснювалася за договірними цінами (ст. 48 Декрету). Державна скарбниця за борги тресту відповідальності не несла, а трест відповідав за зобов'язаннями в межах майна, що перебуває в його розпорядженні (ст. 1 Декрету). На майно тресту, що належало до оборотного капіталу, стягнення накладалися в тому ж порядку, як і на майно приватних осіб [11, с. 15-18].

Таким чином, вперше на законодавчому рівні було зроблено спробу визначити правовий статус державного підприємства як юридичної особи у вигляді державного промислового тресту, якому була

надана можливість займатися господарською діяльністю з метою отримання прибутку, що дає нам підставу визнати трест комерційною організацією. Такою організаційно-правовою формою юридичної особи наділялася будь-яка господарська діяльність, пов'язана з виробництвом і розподілом товарів, наданням послуг.

Якщо підвести поняття тресту до сучасних ознак юридичної особи, то можна відзначити певну схожість, хоча і з присутністю, для більшості видів юридичних осіб, суттєвої відмінності: трест не був власником закріпленого за ним майна, а також він міг складатись з різних цілісних майнових комплексів та окремих юридичних осіб.

Стаття 19 ЦК 1922 року була присвячена державним підприємствам та їх об'єднанням, переведеним на госпрозрахунок. А ось про державні органи і змішаних підприємствах в кодексі немає ніякої інформації. У зв'язку з цією неповнотою законодавчого акту відразу ж після прийняття ЦК 1922 року виникла необхідність видання нормативно-правових актів, які уточнювали суть недосконалих статей ЦК 1922 року.

На особливу увагу також заслуговує такий вид юридичних осіб, як акціонерні товариства. До 1916 р. в Росії було засновано 2956 акціонерних компаній з капіталом 5,5 млрд. руб. [12]. Жовтнева революція 1917 р. майже повністю знищила ці компанії. Руйнування відбувалося за двома напрямками. З одного боку, багато галузей господарської діяльності були монополізовані в руках держави. З іншого боку, акціонерні компанії руйнувалися у зв'язку з політикою націоналізації підприємств і реквізицією їх майна, яка проводилась державою. Позбавлення компаній їх майна зробило подальшу діяльність цих компаній фактично неможливою. В результаті вціліли лише деякі акціонерні компанії, деякі з них, яких з тих чи інших причин не торкнулася націоналізація, продовжували роботу, а інші, володіючи уцілілими частинами свого майна, перебували в стані анабіозу [13, с. 30-32].

Однак із введенням нової економічної політики Радянська держава звернулася до акціонерних товариств як до форми акумуляції грошових коштів та залучення приватного та іноземного капіталу для здійснення господарської діяльності.

У ЦК 1922 року в розділі «Зобов'язальне право» була частина, присвячена акціонерним товариствам, що складалася з 45 статей (ст.ст. 322-366). Ці статті були переробленою формою проекту Цивільного уложення 1913 року. Крім того, в ЦК 1922 року були запроваджені новітні досягнення законодавства іноземних країн у сфері діяльності акціонерних товариств.

ЦК 1922 року встановив дозвільну систему створення акціонерних товариств. В літературі значалося, що дозвільна система була викликана необхідністю контролювати приватно-капіталістичне підприємництво. С.Н. Ландкоф вказував, що дозвільний порядок створення акціонерних товариств встановлений тому, що в умовах планового госпо-

дарства будь-який розвиток грюндерства загрожує важкими ускладненнями і зривом планової роботи, внаслідок цього необхідно попередити таке явище, а не встановлювати заходи боротьби з ним [14, с. 69].

Уряд вправі був відмовити у затвердженні статуту з міркувань доцільності, навіть якщо в проекті статуту дотримані всі вимоги закону. Відмова могла бути і з підстав особи засновників.

У літературі розгорнулася дискусія про юридичну природу акціонерних товариств за участю державного капіталу. Причому дискусія велася за двома напрямками: про державні товариства та про змішані.

Ідея змішаних товариств вперше після революції виникла у 1918 р. Її пропонували представники приватної промисловості в надії, що це унеможливить повну націоналізацію деяких галузей промисловості, зокрема, гірничої та металургійної [15; 16]. Але Радянський уряд відхилив всі запропоновані промисловцями проекти. І тільки після того, як Уряд вичерпав можливості відновити економіку виключно власними силами, він дозволив організовувати змішані товариства. Це сталося з проголошенням нової економічної політики.

Досить важливим був той факт, що в межах регулювання діяльності акціонерних товариств у вперше окремі питання реорганізації юридичних осіб отримали певне закріплення в ЦК 1922 р. Так, у ст. 364 ЦК 1922 року серед підстав припинення акціонерних товариств було названо злиття товариства з іншим акціонерним товариством, що проводиться за постановою загальних зборів акціонерів. При цьому вказувалося, що злиття супроводжується укладенням правліннями акціонерних товариств, що зливаються, договору про злиття та дотриманням правил про порядок зміни і доповнення статуту акціонерного товариства. Термін реорганізація в даному випадку не застосовувався, а злиття являло собою стосовно до сучасних форм реорганізації ні що інше як приєднання юридичної особи. Даний висновок впливає з вказівки ЦК 1922 року на те, що при злитті повинні дотримуватися правила про зміну і доповнення статуту акціонерного товариства. Отже, одне з акціонерних товариств продовжувало існувати, зберігався його статут, в який в установленому порядку вносилися зміни та доповнення, які відображали факт злиття. Разом з тим процедура злиття і наслідки її проведення у ЦК 1922 року не були врегульовані.

Найголовнішим недоліком ЦК 1922 року, на нашу думку, було те, що він не поділяв юридичні особи на державні та приватні. Пізніше це було зроблено в підвідомчих нормативно-правових актах. Внаслідок відсутності подібного розмежування в тексті державні та приватні підприємства, по суті, прирівнювалися один до одного, хоча очевидно, що статус першого в цивільному обороті був куди більш значущим. У судовій практиці також можна знайти уточнення з приводу статусу державних і приватних юридичних осіб. Так, Пленум Верховного Суду РРФСР від 3 листопада 1923 року постановив, що «будь-яке ак-

ціонерне товариство є приватною юридичною особою, якщо статут акціонерного товариства допускає залучення приватного капіталу» [17].

З часом підзаконні акти закріпили правове положення радянських установ з правами юридичної особи. Складалася ситуація, коли кожен нормативно-правовий акт повинен був конкретизувати обсяг прав і обов'язків, що належать тому державному органу, якому нормативно-правовий акт був присвячений. Приміром, «в сфері приватноправовій губернський виконавчий комітет користується всіма правами юридичної особи», «центральне видавництво народів Союзу РСР... користується всіма правами юридичної особи» і т. д.

Що стосується правоздатності юридичних осіб, то вони були наділені законодавцем не загальною, а спеціальною правоздатністю. Закон суворо встановлював обов'язок юридичної особи діяти відповідно до тих цілей, які визначені в її статуті. В іншому випадку «існування юридичної особи може бути припинено відповідним органом державної влади».

Відповідно до ст. 19 ЦК 1922 р., державні підприємства, переведені на госпрозрахунок, за свої борги відповідали лише тим майном, яке перебувало в їх вільному розпорядженні. Тим самим законодавець виключив можливість звернення стягнення на основні фонди. Ці заходи було вжито радянським урядом з метою недопущення переходу націоналізованого майна в руки приватних осіб.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що прийнятий в 1922 році Цивільний кодекс був заснований на принципі доцільності, його положення підкреслювали, що майнові права приватних осіб є поступкою в ім'я розвитку продуктивних сил країни.

З великим побоюванням законодавець ставився до приватних юридичних осіб, чие існування в період непу він все-таки допускав у невеликій кількості. Тому вся політика Радянської держави прагнула максимально обмежити в правах приватних юридичних осіб, однак не позбавити їх можливості існування з метою збереження свого демократичного вигляду.

Вперше на законодавчому рівні було зроблено спробу визначити правовий статус державного підприємства як юридичної особи у вигляді державного промислового тресту, якому була надана можливість займатися господарською діяльністю з метою отримання прибутку, що дало нам підстави визнати трест комерційною організацією. Такою організаційно-правовою формою юридичної особи наділялася будь-яка господарська діяльність, пов'язана з виробництвом і розподілом товарів, наданням послуг.

Якщо порівнювати ознаки юридичних осіб, призначені їм за сучасним законодавством, то можна відзначити певну схожість, хоча і з присутністю, для більшості видів юридичних осіб, суттєвої відмінності: трест не був власником закріплюваного за ним майна, а також він міг складатися з різних цілісних майнових комплексів та окремих юридичних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гражданский кодекс УССР от 16 декабря 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – № 55. – 24 января. – Ст. 780.
2. Венедиктов А. В. О системе Гражданского кодекса СССР [Текст] / А.В.Венедиктов // Советское государство и право. – 1954. – № 2. – С. 26-40.
3. Кечежян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [Текст] / С.Ф.Кечежян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
4. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения [Текст] / Г.И. Петров. – Л., 1972. – 118 с.
5. Мицкевич А.В. Субъекты советского социалистического права [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук / А.В. Мицкевич. – М., 1952. – 12 с.
6. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / А.В. Венедиктов; Отв. ред.: Райхер В.К. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
7. Гойхбарг А.Г. Общие преобразования гражданского права со времени Кодекса Наполеона [Текст] / А.Г. Гойхбарг / [перевод с французского / Дюги Л.]; [под ред. и с предисл.: Гойхбарг А.Г.; Пер.: Сиверс М.М.]. – М. : Гос. изд-во, 1919. – 110 с.
8. Беднов О.В. Правовое положение государственных унитарных предприятий в России [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Беднов Олег Валентинович. – М., 2007. – 184 с.
9. Новицкий И.Б. История советского гражданского права [Текст] / И.Б. Новицкий. – М., 1957. – 327 с.
10. Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 10 апреля 1923 г. «О государственных промышленных предприятиях, действующих на началах коммерческого расчета (трестах)» [Текст] // СУ РСФСР. – 1923. – № 29. – Ст. 336
11. Селецкая С.Б. Право хозяйственного ведения и оперативного управления как элементы правового положения унитарного предприятия [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Селецкая Стелла Борисовна. – М., 2006. – 184 с.
12. Акционерные общества [Текст] // Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1. – М., 1926. – Т. 2. – С. 117.
13. Метелева Ю.А. Правовое положение акционера в акционерном обществе [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Метелева Юлия Александровна. – М., 2002. – 240 с.
14. Шретер В.Н. Советское хозяйственное право [Текст] / В.Н. Шретер. – М., Л., 1928. – 322 с.
15. Венедиктов А.В. Смешанные акционерные компании [Текст] / А.В.Венедиктов // Экономическое Возрождение. – 1922. – № 1. – С. 33-34.
16. Вормс А. Смешанные товарищества [Текст] / А. Вормс // Советское право. – 1922. – № 1. – С. 91-34.
17. Судебная власть России. История. Документы [Текст]. – М. : Мысль, 2003. – Т. V. – С. 220-224.